

Jelena Seferović

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana
jelenaseferovic@yahoo.com

Povijesni razvoj institucionalizacije ranjivih skupina

Primjer Prihvatilišta odraslih Narodnog odbora grada Zagreba

Sažetak

Rad donosi povijesni pregled djelatnosti Prihvatilišta odraslih Narodnog odbora grada Zagreba od njegovog osnivanja 1953. do otvaranja nove podružnice 1978. Fokus je usmjeren na razmatranje politika zbrinjavanja pripadnika ranjivih skupina u ustanove socijalne skrbi na području Zagreba, uključujući osobe s psihičkim smetnjama. Pored toga, rad nastoji rasvijetliti početke (dugo)trajnog zbrinjavanja potonje populacije u domove za psihički bolesne odrasle osobe, danas zvane »domovi za odrasle«. Tematizira se njihova društvena stigmatizacija i tendencije smještanja u prostorno segregirane objekte. Arhivsko istraživanje, temeljeno na analizi službene dokumentacije Prihvatilišta, pokazuje da su ondašnje strategije socijalne zaštite i zaštite mentalnog zdravlja formalno zagovarale ideju o društvenoj ravnopravnosti, dok su zapravo bile orijentirane na protekciju većine od osoba s psihičkim smetnjama.

Ključne riječi

socijalna politika, institucionalizacija ranjivih skupina, socijalna marginalizacija, osobe s psihičkim smetnjama, domovi za odrasle

Uvod

Rad je nastao temeljem arhivskog istraživanja u okviru *European Information Researchers Network* (EIRENE) projekta pod nazivom »Poslijeratne tranzicije u rodnoj perspektivi: slučaj sjeveroistočne jadranske regije«. ¹ S obzirom na to da je u sklopu istog, među ostalim, predviđeno istraživanje povijesti rada institucija socijalne skrbi kao i svakodnevice njihovih korisnika u poratnim godinama nakon Drugoga svjetskog rata, tekst u nastavku donosi dosadašnje rezultate analize arhivske građe koja je nastala radom Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku grada Zagreba u razdoblju od 1951. do 1962. godine. Interpretirana dokumentacija obuhvaćala je službene spise, mahom zapisnike s redovnih sjednica ovog Savjeta, iz kojih je bilo moguće iščitati proces osnivanja, funkcioniranja te u konačnici transformacije Prihvatilišta odraslih Narodnog odbora grada Zagreba. Ta građa poslužila je također kao oslonac za promišljanje društvene dinamike zagrebačkog područja sredinom

1

Rad je financiran od strane Europskog istraživačkog vijeća u okviru programa Obzor 2020. Ugovora o potpori ERC-a br. 742 683. Više

o projektu: <https://project-eirene.eu/> (pristupljeno 29. 5. 2019.).

prošloga stoljeća, s fokusom na svakodnevni (izvan)institucionalni život pripadnika (naj)ranjivijih socijalnih grupacija.

Prema dosad prikupljenim podacima, organizacija rada Prihvatilišta bila je većim dijelom zasnovana na različitim tendencijama marginalizacije i patronizacije njegovih korisnika. Sasvim suprotno od aktualnog diskursa socijalne politike čiji je fokus usmjeren na jačanje njihovih kompetencija i ostvarivanje inkluzivnog sustava, pedesetih i početkom šezdesetih godina službe nadležne za skrb o (naj)ranjivijim skupinama grada Zagreba poticale su njihovu separaciju u prostorno nepristupačne i prometno nepovezane lokalitete. Iza tog pristupa stajala je politička ambicija o stvaranju predodžbe o socijalno stabilnoj državi, stoga je potonje bilo potrebno ukloniti izvan vidokruga šire zajednice. Bilo bi nepravедno ne spomenuti da je plan i program Prihvatilišta bio koncipiran tako da svojim korisnicima osigurava osnovne životne potrebe kao i to da omogućava rehabilitaciju. No pažljivija analiza arhivskih izvora navela me na zaključak da su isti bili utemeljeni na principima infantilizacije i patronizacije. Suštinski, radilo se o procesima koji su vodili desubjektivizaciji korisnika. Kontekstualizirajući potonji fenomen u odnosu na teorije moći Michela Foucaulta, konkretno postavki koje se tiču kažnjavanja, desubjektivizacija njihova identiteta provodila se sustavnim nametanjem obveza i zabrana za vrijeme boravka u Prihvatilištu. Sukladno Foucaultovim refleksijama – »kažnjavanje se od umijeća izazivanja nepodnošljivih osjeta pretvorilo u ekonomiju oduzetih prava« (Foucault 1994: 11).

Valjalo bi imati na umu da su teze ponuđene u ovom radu bazirane isključivo na analizi službene evidencije o radu tematizirane ustanove. Štoviše, riječ je o izvješćima sa sastanaka jedne od najviših instanci unutar tadašnjeg sustava socijalne skrbi. Time želim reći da konstruirane teze mogu pružiti pogled na svakodnevicu Prihvatilišta samo iz jedne perspektive, »odozgo« iz očista autoriteta. Doduše, da su istraživanjem obuhvaćeni također interni aktovi nastali u istom ili pak osobna dokumentacija njegovih korisnika skeptična sam oko mogućnosti pouzdanog prikaza dinamike funkcioniranja ove ustanove. Gotovo da nema metodološkog modela pomoću čijih bi se tehnika uspjelo apsolutno objektivno predočiti njezinu zbilju. Prije bi se moglo govoriti o fragmentarnom pokušaju rekonstrukcije njezine povijesti (Wierling 1995: 158–159), stoga čitatelju ostaje vjerovati ili ne u razvijene teze.

Neke značajke organizacije rada »Prihvatilišta«

Pojedine znanstvene publikacije koje razmatraju fenomen siromaštva u kontekstu pripadnika (naj)ranjivih skupina upućuju na to da su osobe s invaliditetom, tjelesnim ili pak mentalnim, te one starije životne dobi izložene većem riziku od siromaštva s obzirom na nemogućnost uključivanja na tržište rada (Bland, prema Gomme 2006: 132). Sociološki diskurs prepoznaje različite oblike ranjivosti kao i njihovu neravnomjernu zastupljenost u različitim društvima. U pravilu »u svim su društvima određene uloge povezane s ranjivošću«. No unatoč tome za osobe kao što su primjerice bolesni, beskućnici, bivši zatvorenici, štíćenici određenih institucija ili dugotrajno nezaposleni obično se kaže da su pripadnici ranjivih skupina. Pritom, one koji svoje elementarne egzistencijalne potrebe nisu u mogućnosti »zadovoljiti putem rada i praksi koje iz njih proizlaze kategorizira se kao najranjivije članove zajednice«. (Šućur 2008: 221–222)

Povijesno gledano, u Velikoj Britaniji još je početkom 17. st. bio uspostavljen zakonski okvir koji je regulirao status siromašnih. Među ostalim, kategorizirani su u dvije skupine – »nemoćne« i »lijene«.² S obzirom na pripad-

nost jednoj od spomenutih kategorija organizirala im se skrb unutar javnih ustanova. Pružanje skrbi »lijenim« siromašnima kao i onim »nemoćnim« s psihičkim smetnjama i intelektualnim teškoćama u ubožnicama, prema spomenutom zakonu, ujedno je imalo funkciju njihovog discipliniranja. Osim što su imale karitativnu dimenziju, svrha ubožnica bila je i korigirati socijalno neprihvatljive navike i ponašanja njihovih korisnika.³ S tim u vezi, istaknula bih da je zajedničko obilježje korisnika ovog Prihvatilišta bilo upravo siromaštvo, »mentalni defekti« te asocijalna ponašanja za koja se očekivalo da budu »ispravljana« tijekom rehabilitacije u istom. U tom se smislu nametnula i njegova usporedba s nekadašnjim ubožnicama.

Povijest rada Prihvatilišta seže u 1953. kada Savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku NO-a grada Zagreba u zagrebačkom predgrađu Šestinski dol, »u starim i trošnim barakama koje su za vrijeme rata služile za prihvat djece« osniva »budžetsku ustanovu socijalnog značaja u cilju socijalne pomoći određenim osobama«. Doduše, barake koje spominjem još je 1951. godine na korištenje uzela Uprava Doma starih i nemoćnih u Selskoj cesti 110 s ciljem zbrinjavanja svojih šticećenika »koji su se ogriješili u smislu Pravila i kućnog reda doma«.⁴

Svrha Prihvatilišta bila je »suzbijanje asocijalnih pojava, prostitucije, kao i prihvat trenutno i privremeno nezbrinutih odraslih lica, naročito žena, koje dolaze u grad«. Preciznije, »određene osobe« koje su zbrinjavane u ovu ustanovu bili su prosjaci koji nemaju osigurano trajno mjesto stanovanja, nezaposlene osobe koje su upućene po nalogu »Biroa za posredovanje rada« nakon izvršene kazne u kazneno popravnim domovima dok se ne zaposle i ne riješe svoje stambeno pitanje, zatim korisnici domova za starije kojima je određena disciplinska mjera zbog neadekvatnog ponašanja u istima te naposljetku »živčano bolesna lica«. Sudeći prema planskoj dokumentaciji za proširenje djelatnosti prve dependanse Prihvatilišta u »Bidružici« iz 1962. u kojoj se ujedno nalazi kraći rezime dotadašnjeg rada njegove matične ustanove, potonjoj populaciji je bilo zajedničko to da su »svi zajedno bili kronični alkoholičari«.

Kapacitet Prihvatilišta u početku je bio sedamdeset kreveta, no s obzirom na zahtjeve grada Zagreba za institucionalizacijom spomenutih društvenih skupina, bilo je potkapacitirano.⁵ Stoga Savjet za narodno zdravlje i socijalnu

2

Unutar »Staroga zakona za siromašne« donešenog u Velikoj Britaniji 1601. godine spominju se dvije kategorije siromašnih – »nemoćni« i »lijeni«. Prva skupina podrazumijevala je siromašnu stariju populaciju, djecu, bolesne i osobe s intelektualnim teškoćama kojima je pružana skrb i briga u ubožnicama. U drugu kategoriju bile su uključene radno sposobne skitnice i prosjaci za koje se organizirao obavezan rad van ustanova, no ako nisu pristajali na suradnju bili su poslani u tzv. »radne domove«. Kazna za bijeg iz istih implicirao je premještaj u »popravne domove« u kojima je vladao strogi režim (Becker, prema Šućur 1998; Puljiz 1996: 160).

3

Dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća njemački psihijatar Herman Simon, začetnik radne terapije u psihijatriji, uputio je na važnost aktiviranja osoba s psihičkim smetnjama za vrijeme stacionarnog liječenja u psihija-

trijskim bolnicama u organizirane radne aktivnosti. Valja napomenuti da je Simon one pacijente koji nisu bili kapacitirani udovoljiti ondašnjim standardima ili pak njegovoj osobnoj ideji o radno sposobnom pojedincu bio sklon dehumanizirati stavljajući ih u kontekst »društvenih parazita«. S obzirom na njegovo selektivno i diskriminatorno promišljane pacijenata fizički i psihički manje spremnijih za rad vidljivo je da se oslanjao na ideologiju eugenike (usp. Rissanen 2018: 200–203).

4

HR-DAZG-37.1. (17) Izvještaj o Prihvatilištu za odrasle, Zagreb, Šestinski dol 53, 1954.

5

HR-DAZG-37.1. (13) Zapisnik 10. sjednice Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku NO-a grada Zagreba, 1952.

politiku gradskog NO-a deset godina po otvaranju istog pokreće njegovu reorganizaciju u smislu proširenja djelatnosti u zapuštenoj baroknoj kuriji zvanoj »Bidružica«.

U vrijeme širenja djelatnosti Prihvatilišta u dvije depandanse, odnosno pribjegavanja sustavnoj segregaciji svojih korisnika, američko društvo doživljava promjene upravo u smislu »nastojanja za izjednačavanjem prava marginaliziranih i ugroženih socijalnih skupina te pokušajima transformacije društvenih institucija tradicionalno utemeljenih na paternalističkim odnosima« (Rifkin, prema Rinčić 2010: 144).⁶ Dakako, nije teško ne zamijetiti diskrepanciju između ondašnjih američkih proaktivnih socijalnih trendova i jugoslavenskog ideološkog okvira socijalne politike.

O »kaskanju« za liberalizacijom institucionalne organizacije u području sustava socijalne zaštite govori činjenica da je Odjel za socijalne poslove NO kotara Zagreb 1957. opetovano isticao nužnost da se »van grada Zagreba negdje gdje nema u blizini saobraćajnih veza otvori jedna ustanova za razne socijalne osobe, prosjake, skitnice itd.« Štoviše, osobito značenje pridavano je nastojanju da u instituciji tog tipa »vlada poseban režim ograničenog kretanja«.⁷

Intencija da ih se izolira i getoizira na lokalitete izdvojene od drugih naseljenih područja naslanja se na tezu po kojoj je primarni cilj ustanova poput Prihvatilišta bio da »većinska populacija, populacija bez invaliditeta, živjela u zajednici bez osoba s invaliditetom« (Bunjevac 2012: 256). Sekundarni cilj institucionalizacije ranjivih skupina, slično svrsi penalnih ustanovama, bio je »što je češće moguće raditi na promjeni duha« korisnika ovog sustava (Foucault 1994: 128). Danas svjedočimo promjenama u pogledu osmišljavanja javnih politika vezanih za (naj)ranjivije skupine u okviru kojih se podcrtava važnost jačanja socijalne osjetljivosti prema njima te njihovo aktivno sudjelovanje u užoj i široj zajednici (Šućur 2003). Međutim, izbjegla bih idealiziranje aktualnog pristupa potonjoj socijalnoj grupaciji s obzirom na nerijetka individualna svjedočanstva koja potvrđuju raskorak između njihovog iskustva svakodnevice i javnog diskursa o društvenoj problematici s kojom se susreću te formalno važećih političkih rješenja.

»Trebaju li ta lica neophodno boraviti na području našega grada?«

Socijalna klima nakon Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj bila je obilježena većim brojem migracija ruralnog stanovništva u gradska središta, povećao se broj starije populacije u određenim krajevima, obiteljska dinamika se transformirala sukladno poratnim društvenim izazovima, a zamijećen je porast maloljetničke delikvencije.⁸ Istaknute društvene promjene uvjetovale su nužnost preformuliranja koncepta postojećih usluga pružanih u okviru sustava socijalne zaštite, među ostalim, i institucionalne skrbi (naj)ranjivijim skupina (Šućur 2003).⁹ Primjerice, Savjet za socijalnu politiku i narodno zdravlje NO grada Zagreba 1956. godine je preuzeo rješavanje pitanja koja su do tada bila pod ingerencijom Savjeta za unutrašnje poslove. Osim toga, tijekom navedene godine po prvi se put sustavno počelo prikupljati, analizirati i sagledavati socijalne pojave na području Zagreba.¹⁰ Pritom mislim na one asocijalne kojima se do tada tijelo unutrašnjih poslova »nije bavilo ili vrlo malo, a to su skitnja, prosjačenje, prostitucija i slično. Angažiran je i stručni socijalni radnik, koji će se isključivo baviti ovom problematikom, u suradnji sa općinama«.¹¹

Četiri godine kasnije, točnije 1960., najavljuju se i prve konkretne mjere reorganizacije Prihvatilišta. Naime, reforme koje su predviđene implicirale su proširenje njegove djelatnosti u Ivaniću Desinićkom u adaptiranoj zgradi zvanj »Bidružica« u kojoj je bilo planirano osnovati »pogon ustanove za smještaj nepopravljivih prosjaka i osoba naklonjenih skitnji radi pokušaja rehabilitacije«. ¹² U okviru daljnje razrade smjernica za rad spomenutog »pogona« Prihvatilišta eksplicitno stoji da bi isti trebao biti lociran izvan područja grada Zagreba dok se u uputama o postupanju prema njegovim budućim korisnicima navodi da bi se tim »osobama trebalo ograničiti kretanje, odnosno omogućiti im ga samo uz pasku«. ¹³ Elaborirajući pitanje odnosa prema tijelu kažnjenika u penalnim institucijama, Foucault upozorava da se ovaj utoliko razlikuje od robovlasničkog jer »ne prisvaja tijelo« (Foucault 1994: 138). Sklona sam promišljati da je iz prije istaknutih direktiva vezanih uz organizaciju svakodnevne korisnika Prihvatilišta umnogome razvidna tendencija »prisvajanja tijela« potonjih u smislu njihovog podređivanja i obespravljanja.

Gore opisani »pokušaji rehabilitacije« zbrinjavanj »lica« u Prihvatilištu, s jedne strane, bili su svojevrsan pomak u pogledu jačanja brige šire zajednice o njima. S druge strane, izgledno je da se radilo o autoritarnom sustavu prožetom dociranjem i nametanjem pravila. Dugotrajno pasivno prepuštanje i prihvaćanje režima »totalnih institucija« postupno desubjektivizira njihove korisnike čineći ih nesposobnim za potencijalni nastavak života u izvaninstitucionalnoj zajednici (Goffman 2011). Prepuštanje donošenja odluka institucijama s pojedinca »skida svaku vrstu odgovornosti, čineći ga elementom

6

U mjestu Mirkovec u Hrvatskom zagorju u baroknom dvorcu »Mirkovec« Prihvatilište 1978. otvara svoju drugu podružnicu.

7

HR-DAZG-37.1. (23) Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjaćenje, prostitucija itd.), 1956.

8

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962. »Kao što je dobro poznato jedan od osnovnih uzroka odgojne zapuštenosti djece i omladine je nesređena porodica, među kojima je sa velikim brojem zastupljena porodica alkoholičara (...). Razvrstavanjem alkoholičara po zanimanju uočeno je da pojedinci s manjim prihodima znatno više učestvuju u pojavi alkoholizma (...). Život njihove djece je težak, jer su djeca izvrgnuta gladovanju, nebrizi, prepuštena lošem utjecaju ulice i slično.«

9

HR-DAZG-37.1. (22) Narodni odbor kotara Zagreb, Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjaćenje, prostitucija itd.), 1956. »Grad Zagreb kao industrijski centar doživljava jedan vrlo brzi razvoj s time u vezi i vrlo brzi priljev stanovništva, a što nužno uz sebe veže i niz socijalnih pojava i problema kao npr. skitnju, lutanje, nemoral, prostituciju i sl. Nije bilo dovoljno koordinacije u radu sa strane svih zainteresiranih faktora.«

10

HR-DAZG-37.1. (22) Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjaćenje, prostitucija itd.), 1956. »Odjel za socijalne poslove 1956. proveo je istraživanje o prosjačenju u gradu Zagrebu iz kojeg je bilo razvidno da se njime bave uglavnom »vrlo stara lica«. Od trideset i pet evidentiranih prosjaka najveći broj ih je bio u dobi od šezdeset do osamdeset godina s područja Zagreba dok ih je šest povremeno navraćalo iz Bosne. Većina njih nije imala osobne isprave. Jedanaestero njih bili su osobe s tjelesnim invaliditetom. Zaseban fenom je činila skupina od dvanaest prosjaka koji su inače bili na smještaju u ustanovama za zaštitu odraslih lica, pod time se pretpostavlja i Prihvatilište.«

11

HR-DAZG-37.1. (21) Izvještaj o radu Savjeta za Socijalnu zaštitu Narodnog odbora kotara Zagreb, 1956.

12

HR-DAZG-37.1. (28) Sjednice predstavničkih tijela. Rebalans budžeta ustanova Odjela za socijalnu zaštitu NOGZ-a za 1960.

13

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962.

institucije sistema« (Douglas, prema Vasiljević 2016: 14–15). U tome se krije zamka jer lišavanje od odgovornosti podriva njegov konformizam i infantilizaciju. S tim u vezi iznijela bih svoju pretpostavku prema kojoj je određeni broj korisnika Prihvatilišta pribjegavao svojevrsnom konformizmu jer im je život izvan ustanove s obzirom na neimaštinu bio ugrožen. Budući da su prije institucionalizacije živjeli na rubu egzistencije, bez posla, u neadekvatnim stambenim uvjetima, a da im je ovaj smještaj osiguravao zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, vjerojatnost je da su se poneki od njih nauštrb svoje autonomije adaptirali na institucionalni režim.

Nadalje, podaci prikupljeni u ovom istraživanju ukazuju na činjenicu da su

»... mnoge osobe koje se bave prosjačenjem naviknute na to od ranijeg djetinjstva iako su im socijalne prilike takve da to nije iz ekonomskih razloga (osobe iz domova, osobe s prinaldežnostima iz socijalnog osiguranja itd.)«¹⁴

Prema teoriji začaranog kruga:

»Siromaštvo rada siromaštvo te ga prenosi s pokoljenja na pokoljenje.« (Šućur, prema Bejaković 2011)

Iz iznesenoga je citata razvidno kako ranija iskustva života unutar institucija predstavljaju ozbiljan rizik za razvoj delikventnih i asocijalnih oblika ponašanja te kako ih korisnici, jednom kada ih usvoje, prilično teško modificiraju. Izgledno je bilo da je podržavanje spomenutih ponašanja u konačnici pridonijelo procesu njihove ponovne dugotrajne institucionalizacije. U tom kontekstu nije na odmet spomenuti i okruženje koje ih je eksplicitno stigmatiziralo i diskriminiralo, a što se zorno iščitava u nastavku teksta. Imajući u vidu prije razvijene teze, čini se izvjesnim da je »ponašanje pojedinca determinirano njegovim stavovima vezanim uz posljedice određenog ponašanja i mišljenjem socijalne okoline« (Ajzen i Fishbein, prema Kalebić Maglica, 2010: 71–102).

Govoreći o nastojanju društva da diskreditira »ta lica« koja prosjače na javnim prostorima¹⁵ posegnula bih za citatom iz kojeg je itekako očita nakana da ih se diskvalificira i udalji iz grada s ciljem stvaranja slike o socijalno stabilnoj državi. Dakle, navodi se da prosjačenje

»... baca vrlo lošu sliku na naš grad, jer se time dobiva dojam da se o ljudima koji se nalaze u vrlo teškim prilikama ne vodi računa, a što je još više za osuditi jer su prosjaci uglavnom vrlo stari ljudi ili opet tjelesno defektne osobe nad kojima se naši građani sažalijevaju.«¹⁶

Izdvajanje iz matične sredine i smještanje prosjaka, osoba s kroničnim psihičkim smetnjama te drugih pripadnika (naj)ranjivijih skupina u prostorno izolirane objekte služilo je kao sredstvo pomoću kojeg se nastojala konstruirati slika o besprijeckorno uređenom društvu. S tim ciljem Odjel za socijalne poslove NO grada Zagreba zaključuje »da bi bilo potrebno smjestiti ih negdje u okolici, pa će se u tom smislu poduzeti mjere« jer je diskutabilno »trebaju li ta lica neophodno boraviti na području našega grada.«¹⁷ Konačno, 1964. započinje s radom prva depandansa Prihvatilišta u adaptiranoj baroknoj kuriji »Bidružica« u Ivaniću Desinečkom. Dekonstruirajući tradicionalnu binarnu podjelu kulture Irl Carter (2011: 57) postavlja pitanje *Can't we all live together?*. Autorova dilema podsjeća na kolebanje gore spomenutoga Odjela između prihvaćanja »tih lica« i socijalnog distanciranja od njih, s time da njegovi zaključci jasno potvrđuju izostanak razumijevanja i potpore za potonje. Da pedesetih godina prošloga stoljeća stanovnici zagrebačkoga područja još uvijek nisu bili spremni prihvatiti ideju o inkluziji »drugih« u zajednicu (primjerice njihovu participaciju na tržištu rada) svjedoči nemogućnost zapošljavanja

žena koje su se bavile prostitucijom. Iz prikaza organizacije rada republičkih službi nadležnih za socijalna pitanja iz 1957. vidljivo je da su iste čak inicirale konkretne mjere njihovog socijalnog uključivanja, no da nisu naišle na razumijevanje kod poslodavaca. Naime, Socijalna preventivna referada povezala se s Biroom za posredovanje rada

»... radi zaposlenja istih, ali je pitanje zaposlenja vrlo teško rješavano, jer su poduzeća vrlo nerado primala te žene u zaposlenje (...). Od dvadeset i jedne uposlene u toj godini veći dio je odmah napustio posao i počeo ponovo da se bavi prostitucijom.«¹⁸

Jednostavnije rečeno, nije im se pružala mogućnost da imaju svoje legalno i zakonito zaposlenje u izvaninstitucionalnoj zajednici. Sličan slučaj bio je i s drugim kategorijama korisnika Prihvatišta, recimo s osobama s psihičkim smetnjama, kojima su »Službe za upošljavanje radnika« unatoč objektivnim teškoćama pronalazile radna mjesta. No potonji se nisu uspijevali dugoročno adaptirati na poslovno okruženje, »niti privreda ne treba takve radnike, naročito ne nakon formiranja ekonomskih jedinica i postavljanja zahtjeva za veću produktivnost rada«.¹⁹ Materijalna deprivacija i dugotrajna nestašica osnovnih egzistencijskih dobara podriva emocionalno i socijalno samoisključivanje kod ove populacije. Istaknute nepovoljne okolnosti otežavaju im ostvarivanje kontakata s ostatkom okruženja, stoga nije iznenađujuće da u procesu osamljivanja ostaju bez prilike za zaposlenje (Boardman i Kenzie, 2010: 117–118). U vezi s tim iznosim gledište Nade Stropnik o siromaštvu, koje glasi:

»Razlog zbog kojeg ljudi ostaju siromašni nije nesposobnost siromašnih da iskoriste postojeće mogućnosti, nego nedostatak mogućnosti.« (Stropnik 1994: 26)²⁰

Naposljetku, smanjena ili pak nikakva mogućnost brige o sebi pridonijela je etiketiranju korisnika Prihvatišta kao »nepopravljivih« te se stoga pribjeglo radikalnim mjerama, točnije, osnivanjem depandanse Prihvatišta u »Bidružici« 1964.²¹ Mišljenje o nužnosti »smještaja mentalno defektnih u specijalnu

14

HR-DAZG-37.1. (23) Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjachenje, prostitucija itd.), 1957.

15

HR-DAZG-37.1. (22) Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjachenje, prostitucija itd.), 1956. »Prosjachenje se odvija na ulicama, a također i u raznim lokalima i prodavaonicama naročito u dane kad imade najviše prometa (srijeda i subota).«

16

Ibid.

17

HR-DAZG-37.1. (17) Izvještaj o radu Savjeta za socijalnu politiku Narodnog odbora grada Zagreba, 1954.

18

HR-DAZG-37.1. (23) Odjel za socijalne poslove. Neke socijalne pojave (prosjachenje, prostitucija itd.), 1957. U ovo izvješću se također navodi evidencija žena koje su se bavile prostitucijom u gradu Zagrebu počevši od 1952. zaključno s 1956. Sudeći prema istom, zabilježeno ih je 479 dok su s obzirom na za-

nimanja najveći broj žena bile radnice (179), zatim službenice (47), a naročito je uočljiv broj đaka (20). Najveći broj odnosi se na žene između 20 i 30 godina starosti.

19

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962.

20

Ibid. Ipak, čini se da je postojala formalna inicijativa nadležnih službi za druga rješenja vezano za zapošljavane osoba s psihičkim smetnjama, kao primjerice »organiziranje zaštitnih radionica i kućne radinosti za zaposlenje mentalno defektnih koji se ne mogu uključiti na radna mjesta u normalnu radnu sredinu«.

21

Redatelj Nenad Puhovski snimio je još 1973. film *Mrtva luka* upravo o »Bidružici«. Film nije bio prikazivan sve do nedavno jer ondašnjoj vlasti nije išlo u prilog pokazati u pravom svjetlu odnos društva prema (naj)ranjivijim članovima zajednice.

zdravstvenu ustanovu« argumentiralo se na način da je taj model zbrinjavanja za društvo »jeftiniji, a samim izoliranjem iz prijašnje sredine izbjegavaju se izvjesni vanjski faktori koji su mogli utjecati na pogoršavanje mentalnog stanja«. ²² No paradoksalno je to što se, s jedne strane, u dokumentaciji navodi da je potrebno otvoriti »specijalnu zdravstvenu ustanovu za smještaj ove populacije«, dok se, s druge strane, navodi da je »za lociranje ustanove vrlo pogodan postojeći Dom 'Bidružica' u Desiniću, jer smještaj mentalno defektnih nije nužno vezan za neposrednu blizinu organiziranih bolničkih ustanova«. ²³ Drugi paradoks očituje se u tome da je njihovo (dugo)trajno zbrinjavanje u prostorno dislocirane lokalitete činilo trošak njihove rehabilitacije znatno većim (Šučur 2003). S obzirom na naprijed iznesene kontradiktornosti postavlja se pitanje koja je uistinu bila funkcija ove ustanove?

Svakodnevnica u »Prihvatištu«

Institucije normiraju ljudsko ponašanje s ciljem uspostave moralne i etičke društvene ravnoteže. Svako društvo utvrđuje vlastite vrijednosne matrice, odnosno uspostavlja sustav specifičnih vrijednosti u odnosu na koji procjenjuju je li mu određeni socijalni fenomen prihvatljiv ili ne (Williams, 1979: 15–16). Društveno neprihvatljiva ponašanja manifestiraju se nemogućnošću prilagodbe pojedinca na pred-zadane društvene obrasce zbog čega dolaze u sukob s okolinom te se pojedinca nerijetko socijalno isključuje i/ili smješta u penalne institucije (Sampson i Laub 1990: 609–610).

Uzevši u obzir kategorije populacije zbrinjavane u zagrebačkom prihvatilištu, za ovu bi se ustanovu moglo reći da je istovremeno bila karitativnog tipa i dijelom penalna s obzirom da su zaprimane i osobe koje su prekršile zakon. Iz njezinog kućnog reda razvidno je bilo postojanje ograničenja slobode kretanja s obzirom na prostor i vrijeme što također upućuje na socijalnu klimu »totalnih institucija«. Naime, Goffman ovaj model institucija definira kao:

»Mjesta stanovanja većeg broja pojedinaca koji su odsječeni od ostatka društva, svi se aspekti njihova života odvijaju na jednom te istom mjestu, a sve su aktivnosti definirane rasporedom.« (Krstić, prema Puškarić 2011: 42)

Uz upravitelja ne manje važan faktor za poslovanje institucija je struktura zaposlenika. S obzirom na to da je Prihvatište bilo u nadležnosti sustava socijalne zaštite, podrazumijevalo bi se da je zapošljavalo socijalnog radnika. O uvođenju djelatnika spomenute profesije u rad ove ustanove razmatralo se tek 1957. godine. ²⁴ Unatoč nadanju komunističkih vlasti da će »socijalni problemi« iščeznuti, čelnici jugoslavenske Partije odobrili su otvaranje škole za socijalne radnike, koja je slovila kao jedinstven primjer takve obrazovne institucije u socijalističkim zemljama. Prva takva škola počinje s radom 1952. u Hrvatskoj (Zaviršek 2006), stoga je razumljivo da se tek četiri godine nakon osnivanja Prihvatište u istom otvara radno mjesto socijalnog radnika. Do tada su njegovo korisnici promatrani kao »slučajevi kojima se uzaludno baviti, što proizlazi iz nedovoljno stručne spreme i nedovoljno ljubavi za taj rad kod pojedinca«. ²⁵ Konkretno, stručni kadar Prihvatišta u prvim su godinama rada činili higijeničar, kuharica i čuvar. ²⁶ Jedno od osnovnih obilježja institucionalne skrbi u području socijalne zaštite pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća bilo je zadovoljavanje temeljnih egzistencijskih potreba korisnika ustanova te njihovo čuvanje. Radi lakšeg razumijevanja pozadine ondanjih mjera socijalne politike prema pripadnicima (naj)ranjivijih skupina, valjalo bi ih kontekstualizirati u odnosu na shvaćanja kvalitete života u tom vremenskom razdoblju. Gledajući iz perspektive ekonomskih istraživanja,

ista je tada bila »izjednačavana s pojmom ekonomskog blagostanja, odnosno materijalnog standarda« pojedinca i zajednice, dok se potkraj sedamdesetih o istoj promišljalo s obzirom na zadovoljavanje njihovih »svih univerzalnih potreba« (Pastuović 1993: 473). Time želim reći da mi se čini da se strategija organizacije svakodnevice korisnika istraživane ustanove, temeljene na ispunjavanju njihovih primarnih životnih potreba, bez da im se pruža »pomoć druge vrste«, oslanjala na tada aktualne koncepte o kvaliteti života.²⁷ Kao jedine potencijalno efikasne i svrsishodne smjernice koje su korisnici dobivali u Prihvatištu obuhvaćale su upute prema kojima su se radno sposobne osobe trebale javljati na »Biro za posredovanje rada« radi mogućeg zapošljavanja, dok su se one starije upućivale da »potpuno same pri nadležnim općinama riješe pitanja svog zbrinjavanja«.²⁸ S tim u svezi sklona sam konstatirati da unatoč tendenciji da ih se rehabilitira, načelno nisu poduzimane odgovarajuće mjere za njihovo aktivno uključivanje u širu zajednicu nakon mogućeg otpusta iz ove ustanove.

Iz analize »kućnog reda« Prihvatišta doznala sam da je kod primanja korisnika na smještaj posebna pozornost bila usmjerena na njihovu higijenu, točnije, nalagalo se da se svaki pridošli korisnik odmah okupa i presvuče te da se muškarci ošišaju i obriju. Daljnjim istraživanjem propisa ovog dokumenta naišla sam na podatak prema kojem je njihovo kupanje ljeti bilo obavezno najmanje jednom mjesečno, dok se u zimskom periodu očekivalo da se okupaju samo jedan put.²⁹ Vezano za održavanje higijene prostora navela bih da je bilo određeno da se sobe pospremaju ujutro te da do osam sati trebaju biti prozračene i pospremljene. S time da postaje diskutabilno koliko su spavaonice mogle biti provjetrene ako znamo da je pušenje poslije dvadeset i jedan sat navečer u njima bilo dozvoljeno, dakle sve do tada korisnici su u istima mogli pušiti pa stoga postaje dvojbena razina kvalitete njihovog života s obzirom na to da su većinu vremena provodili u zadimljenim prostorijama.³⁰

Kao zanimljivost istaknula bih činjenicu vezanu za sobe. Prema »kućnom redu« korisnicima je bilo zabranjeno u njima držati osobne stvari, što upućuje na to da su njihova prava na privatnost bila ugrožena. Prema Goffmanovu (2011) tumačenju modifikacije identiteta, cilj dokidanja prava na zadržavanje

22

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962.

23

Ibid.

24

HR-DAZG-37.1. (23) Zapisnik 7. redovne sjednice Savjeta za socijalnu zaštitu Narodnog odbora grada Zagreba, 1957.

25

HR-DAZG-37.1. (17) Izvještaj o Prihvatištu za odrasle, Zagreb, Šestinski dol, 53. 1954.

26

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962. Podružnica u »Bidružici« je u sklopu programa rehabilitacije nudila više radno terapijskih aktivnosti od Prihvatišta i pri-

marnu medicinsku skrb. Iz tog su razloga njezin stručni kadar, uz upravitelja i socijalnog radnika, činili kvalificirani radni terapeut, pet radnih terapeuta s nižom stručnom spremom, poljoprivredni tehničar, dva kvalificirana radnika za rad u stolarskoj i bravarskoj-mehaničkoj radioni, šest osoba za nadzor i čuvanje (bolničari) i medicinska sestra«.

27

HR-DAZG-37.1. (17) Izvještaj o Prihvatištu za odrasle, Zagreb, Šestinski dol, 53. 1954.

28

Ibid.

29

HR-DAZG-37.1. (18) Zapisnik redovne sjednice Savjeta za socijalnu politiku Narodnog odbora grada Zagreba, 1954.

30

Ibid.

osobne imovine tijekom boravka u »totalnim institucijama« je deindividualizirati njihove korisnike i učiniti ih podložnim indoktrinaciji. Očit primjer patronizacije i infantilizacije korisnika Prihvatilišta bilo je to da su mogli izlaziti iz ustanove isključivo uz odobrenje upravitelja, dok se samovoljni izlazak kažnjavao u smislu restrikcije cigareta do dva mjeseca te uskraćivanjem obroka i izlaza. No čini mi se da bi najjasniji primjer njihove devalorizacije mogla biti činjenica da su kućna vrata Prihvatilišta bila zatvorena preko cijeloga dana, a ključ od vrata nalazio se kod vratara, koji je cijeli dan u službi.³¹ Drugim riječima, potonji su bili pod stalnim nadzorom što otvara mogućnost sagledavanja ove ustanove ne samo kao rehabilitativne nego i kao penalne. Uzme li se prethodno u obzir, teško je ne prisjetiti se razmatranja fenomena nadziranja Michela Foucaulta prema kojemu se discipliniranje pojedinca provodi kroz ograničenje prostornog kretanja te činjenje njegovih dnevnih aktivnosti transparentnima. Promatrano iz Foucaultova gledišta, osnovna ideja institucionalizacije bila je desubjektivizirati pojedince s ciljem uspostave kontrole nad njima (Foucault 1994).

Nadalje, jedna od stavki »kućnog reda« Prihvatilišta odnosila se na uključivanje njegovih korisnika u radnu terapiju. S time da, čini mi se da se prije radilo o jasnom pravilu, negoli o slobodnom izboru zbrinutih u istu. Dojam kojeg sam stekla temeljim na interpretaciji uputa iz »kućnog reda« prema kojima su korisnici bili »dužni da prema svojim umnim i tjelesnim sposobnostima rade na kućnim i gospodarskim poslovima Prihvatilišta u korist kućne zajednice«. S obzirom da 'biti dužan' podrazumijeva 'imati obavezu', sklonija sam konstatirati da je za radno sposobne korisnike involviranje u poslove bilo obvezatno.³² Inicijativa upošljavanja potonjih u radne aktivnosti u Prihvatilištu, a kasnije u podružnici »Bidružica« objašnjavala se kao čimbenik koji će ponajviše utjecati na povratak njihovog izgubljenog samopouzdanja te na najbolji način ispuniti njihovo vrijeme. Pored toga, razvijena je teza prema kojoj »svi ti i drugi momenti mijenjaju psihi bolesnika i njegovo ponašanje, njegov odnos prema okolini i društvu, a tim ga brane od mogućeg recidiva«. ³³ Doduše, ako uzmemo u obzir da se korisnike obje ustanove istovremeno nastojalo uposliti s ciljem da se smanji broj tehničkog osoblja,³⁴ otvara se prostor za kritičko promišljanje pozadine tog modela rehabilitacije. Na koncu, za veći broj korisnika Prihvatilišta ustanovilo se da im tijekom privremenog smještaja u istom nije »pružena ona pomoć koja je njima zaista bila potrebna i oni i dalje ostaju problem« te da se vraćaju na smještaj jer nisu sposobni za samozbrinjavanje.³⁵ Ranije iznesene kontradiktornosti iznova potiču na propitivanje stvarne svrhe otvaranja, kako Prihvatilišta tako i njegovih podružnica.

Završni osvrt

Rekonstrukcijom povijesnog konteksta osnivanja i djelatnosti zagrebačkoga Prihvatilišta za odrasle još su se jednom razotkrile diskriminirajuće politike i prakse u pristupu prema (naj)ranjivijim članovima zajednice. Iz dostupne arhivske građe bio je razvidan raskorak između političkih i ideoloških previranja na tlu FNR/SFR Jugoslavije i društava uređenim na liberalnim načelima. Konkretno, pokazalo se da su ovdašnji socijalni programi institucionalnog zbrinjavanja (naj)ranjivijih skupina, za razliku od socijalnih reformi tada provedenih u Americi koje su promicale ideju njihove inkluzije, stremili kontroli i prostornoj segregaciji potonjih. Iz dostupne arhivske dokumentacije također je bila razvidna deficitarnost stručnog kadra, kako u Prihvatilištu tako i u njegovoj podružnici u »Bidružici«. Ako tome dodamo da se članovi nadlež-

nih službi nisu libili eksplicitno zahtijevati da se korisnike ranije navedenih ustanova izolira u nepristupačne objekte te da je dva desetljeća bilo zabranjeno prikazivanje filma koji tematizira njihovu svakodnevicu, ostaje otvoreno pitanje stvarnog razloga njihovog otvaranja.

Arhivski izvori

Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb, Fond Zdravstvo i socijalne ustanove, klasa F.4. Socijalne ustanove.

Popis literature

Bland, Robert (2006): »Poverty and Mental Illness«, u: Serr, Klaus (ur.), *Thinking about Poverty*, Federation Press, Annandale.

Boardman, Jed; McKenzie, Kwame (2010): »The extent of disadvantage, poverty and social exclusion in UK«, u: Boardman, Jed; et al. (ur.), *Social Inclusion and Mental Health*, Royal College of Psychiatrists, Cambridge, str. 101–134.

Bunjevac, Marko (2012): »Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?«, *Revija za socijalnu politiku* 19 (2012) 3, str. 255–272. doi: <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>.

Carter, Irl (2011): *Human Behavior in the Social Environment: A Social Systems Approach*, Transaction Publishers, Piscataway, New Jersey.

Kalebić Maglica, Barbara (2010): »Teorijski pristupi u ispitivanju rizičnih zdravstvenih ponašanja«, *Psiholgijske teme* 19 (2010) 1, str. 71–102.

Foucault, Michel (1994): *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, prevela Divina Marion, Informator, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Goffman, Erving (2011): *Azili: esej o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika*, preveo Siniša Božović, Nataša Mrdak, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Pastuović, Nikola (1993): »Kvaliteta života kao kriterij održivosti razvoja – psihologijski pristup«, *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 2 (1993) 3, str. 471–479.

Puljiz, Vlado (1996): »Velika Britanija: od zakona za siromašne do laburističkih socijalnih reformi«, *Revija za socijalnu politiku* 3 (1996) 2, str. 159–165. doi: <https://doi.org/10.3935/rsp.v3i2.475>.

Puškarčić, Klara (2001): »Strukturalna ograničenja zatvorskog sustava RH«, *Amalgam* (2001) 5, str. 41–52.

Rinčić, Iva (2010): »Teorija institucija Arnolda Gehlena: prilog istraživanju bioetičkih institucija«, *Filozofska istraživanja* 30 (2010) 1–2, str. 141–159.

Rissanen, Anu (2018): »Treatment and Rehabilitation: Patients at Work in Finnish Mental Institutions«, u: Tuomas, Laine-Frigren; et al. (ur.), *Encountering Crises of the Mind: Madness, Culture and Society, 1200s–1900s*, Brill, Leiden 2018.

31

Ibid.

32

Ibid.

33

HR-DAZG-37.1. (73) Prijedlog za proširenje djelatnosti doma »Bidružica« u svrhu smještaja mentalno defektnih odraslih osoba. Broj 7., 1962.

34

HR-DAZG-37.1. (23) Zapisnik 7. redovne sjednice Savjeta za socijalnu zaštitu Narodnog odbora grada Zagreba, 1957.

35

HR-DAZG-37.1. (17) Izvještaj o Prihvatalištu za odrasle, Zagreb, Šestinski dol, 53. 1954.

Sampson, Robert J.; Laub, John H. (1990): »Crime and Deviance over the Life Course: The Salience of Adult Social Bonds«, *American Sociological Review* 55 (1990) 5, str. 609–627. doi: <http://doi.org/10.2307/2095859>.

Stropnik, Nada (1994): »Linija siromaštva – osnovni koncepti«, *Revija za socijalnu politiku* 1 (1994) 1, str. 25–36. doi: <https://doi.org/10.3935/rsp.v1i1.615>.

Šućur, Zoran (2008): »Socijalna pomoć i socijalna skrb«, u: Puljiz, Vlado; et al. (ur.), *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet, Zagreb, str. 219–274.

Šućur, Zoran (2003): »Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata«, *Revija za socijalnu politiku* 10 (2003) 1, str. 1–22. doi: <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i1.137>.

Šućur, Zoran (1998): »Sustavi socijalne pomoći: povijest, obilježja i modeli«, *Revija za socijalnu politiku* 5 (1998) 4, str. 243–260. doi: <https://doi.org/10.3935/rsp.v5i4.327>.

Vasiljević, Lidija R. (2016): *Antidiskriminativni pristup i rodna inkluzivnost u politikama mentalnog zdravlja* (disertacija), Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.

Wierling, Dorothee (1995): »The History of Everyday Life and Gender Relations: On Historical and Historiographical Relationships«, u: Lüdtkke, Alf (ur.), preveo Templer, William, *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, Princeton, str. 149–168. doi: <https://doi.org/10.1515/9781400821648-006>.

Williams, Robin M. (1979): »Change and Stability in Values and Value Systems: A Sociological Perspective«, u: Rokeach, Milton (ur.), *Understanding Human Values: Individual and Societal*, The Free Press, New York, str. 15–46.

Zaviršek, Darija (2006): »Spol, socijalna skrb i obrazovanje za socijalni rad u početku socijalističke vlasti u Sloveniji«, *Ljetopis socijalnog rada* 13 (2006) 1, str. 63–64.

Jelena Seferović

Historical Development of the Institutionalisation of Vulnerable Groups

Example of the Adult Shelter of the National Committee of the City of Zagreb

Abstract

This article explores the activities of the Adult Shelter of the National Committee of the City of Zagreb since its foundation, from 1953 to 1978. The focus is on the consideration of the policy of taking care of vulnerable groups in social welfare institutions in the city of Zagreb, including persons with mental disorders. It seeks to illuminate the beginnings of the long-term care of the latter population in the homes for mentally ill adults, today known as homes for adults. In connection to this, their social stigmatisation and tendency of placement into spatially segregated objects are discussed. The research showed that the strategies of social protection and mental health protection, despite the then-advocated idea of equality between social categories, were at the time oriented towards the protection of the majority of community from persons with mental disorders.

Key words

social policy, institutionalisation of vulnerable groups, social marginalization, people with mental disorders, group homes for adults